

УДК 35.07/321

О. С. КОНОТОПЦЕВ

ТЕОРІЯ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ ЯК СУЧАСНЕ УЯВЛЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ В XVII-XVIII ст.

Розглянуто еволюцію теорії держави в XVII-XVIII ст., ідеї західноєвропейських філософів доби Нового часу стосовно феномена держави. Визначено, що саме в цей час було остаточно сформовано теорію суспільного договору, яка заклала засади сучасного уявлення про державу як суспільно-політичну інституцію.

Article is devoted the review of evolution of the theory of the state in XVII-XVIII centuries. In it ideas of the West European philosophers of an epoch of New Age concerning a state phenomenon are considered. It is defined, what exactly theory of the public contract which has laid the foundation for modern representation about the state as political institute at this time has been definitively generated.

Ключові слова: держава, Томас Гоббс, Левіафан, Джон Локк, Жан-Жак Руссо, суспільний договір, Пауль Гольбах.

Розбудова України як незалежної, суверенної, демократичної, правової та соціальної держави вимагає не тільки активних практичних дій, але й серйозної інтелектуальної роботи. Для успішного розгортання процесу державотворення необхідно перш за все визначити концептуальну сутність самого явища держави як суспільно-політичної інституції. Державне будівництво повинно відбуватися в умовах повної та чіткої визначеності та усвідомлення кінцевого результату цього процесу. Це вимагає теоретичного аналізу феномена держави та визначення його концептуальної сутності.

На сьогодні найбільш розповсюдженою у світі концепцією, що пояснює феномен держави, є “теорія суспільного договору”. Навіть десятиліття популярності та домінування марксизму не витіснили цієї ідеї із суспільно-політичної думки. А крах соціалізму як соціально-політичного устрою та комунізму як суспільно-політичної ідеології лише актуалізували ідею суспільного договору. Тому успішна розбудова будь-якої сучасної держави вимагає ретельного дослідження саме цієї концепції.

Сформована на базі ідей Стародавнього Світу (Конфуція, Платона, Арістотеля та ін.), концепція суспільного договору оформилася в цілісну суспільно-політичну теорію на початку доби Нового часу. Це стало результатом швидкого та інтенсивного розвитку ідей західноєвропейських філософів того часу. Ретельне дослідження цих ідей дозволить детально визначити сутнісні характеристики інституції держави та сформулювати чіткі дороговкази на шляху розбудови української державності.

На відміну від усіх попередніх історичних періодів, еволюція теорії держави в суспільно-політичній думці цього часу активно досліджується та розглядається в

чисельних наукових працях. Ці дослідження здійснюються як у межах спеціальних наук, стосовних цього питання (політології [6] чи права), так і в межах досліджень інших наукових сфер і напрямків (наприклад, історії [3]). Проте в цих роботах увагу авторів зосереджено на аспектах, специфічних для їх наук. У той же час виявити та проаналізувати всі визначені в той час аспекти інституції держави (включно із визначенням терміну “держава”) можна тільки в межах науки державне управління. Це, у свою чергу, змушує ретельно дослідити еволюцію теорії держави в суспільно-політичній думці XVII-XVIII ст. з активним використанням першоджерел.

У XVI ст. постнеоплатонівські інтуїції в науковій думці Західної Європи сформувалися в переконання про необхідність математичної краси світу. Наукова діяльність Коперника та Галілея сформувала нову наукову парадигму та фактично висунула претензії на формування єдиної та зрозумілої людині картини світу. Досягнення засновника науки Нового часу Ф. Бекона у сфері методології та механістичний детермінізм Рене Декарта вивели наукові дослідження та теоретизування на новий, більш високий якісний рівень. Відоме гасло “*Scencia potencie est*” (знання – сила) відзначило народження віри у всемогутність розуму. Апогеєм розвитку науки стало відкриття в 1665 р. англійським природознавцем І. Ньютоном закону всесвітнього тяжіння, на основі чого він сформував єдину механістичну картину світу. Почало розповсюджуватися переконання, що людський інтелект спроможний дати пояснення всьому сущому без оперття на Божий задум чи Боже втручання.

Такі успіхи в методології та природознавстві не могли не призвести до адекватного поживалення досліджень у галузі суспільствознавчих наук. І хоча такий оптимізм розповсюджувався передусім на опис фізичного світу, це призвело до намагань перенести ці надбання та сферу гуманітарних і соціальних наук. До того ж, у цей час мали місце суспільно-політичні явища, які потребували ретельного дослідження та наукового пояснення.

У XVII ст. англійська буржуазна революція, що переросла в громадянську війну, змусила філософів ретельно замислитися не тільки над сутністю держави як інституції, але й над ступенем і доречністю її втручання в життя людини. Політичні та військові зіткнення з метою перерозподілу влади між суспільними інституціями потребували потужного теоретичного обґрунтування – люди не хотіли вмирати без твердої впевненості, що гинуть за ствердження найкращого в світі способу державного управління. Отже, не дивно, що ця потреба в ідеологічних засадах призвела до формування найпотужніших після Платона та Арістотеля теоретизувань щодо держави.

У 1651 р. видатний англійський філософ та політичний мислитель Т. Гоббс (1588 – 1679 рр.) видав роботу “Левіафан, або матерія, форма та влада держави церковної та цивільної”. До цього також було написано та видано кілька інших політичних есе: “Людська природа” (“*Human Nature*”), “Про політичну спільноту” (“*De corpore politico*”) та ін. Але саме в “Левіафані” автор виклав своє вчення максимально повно та систематизовано.

Т. Гоббс вважав головним мотивом людських вчинків егоїзм. Тому він передбачав, що додержавному періоду історії людства притаманне не просто

страждання від кривд, спричинених непорядкованістю міжлюдських відносин (як вважали абсолютно всі попередники Гоббса), а справжня війна кожного з кожним, усіх проти всіх (“*bella omnia contra omnia*”). Єдиним можливим шляхом порятунку Гоббс вважав відмову кожної людини від частки своєї індивідуальної свободи на користь певної суспільної інституції. Такою інституцією, згідно з уявленнями Гоббса, й стала держава.

Механізм виникнення та визначенню держави в “Левіафані” присвячено цілий розділ (XVII): “Це реальна єдність, втілена в одній особі шляхом згоди, укладеної кожною людиною з кожною іншою таким чином, як наче кожна людина сказала б кожній іншій: я вповноважую цю людину або зібрання осіб та передаю йому моє право керувати собою за умови, що ти таким саме чином передаєш йому своє право та санкціонуєш всі його дії ... держава є єдина особа, відповідальним за діяльність якої зробила себе шляхом взаємної угоди між собою велика множина людей з тим, щоб ця особа могла використовувати сили та засоби всіх їх так, як вважатиме за необхідне для їх миру та спільного захисту” [1, с. 338].

Таким чином, Т. Гоббс проголосив концепцію суспільного договору підставою влади та впорядкованості життя в суспільстві. Він вважав державу єдиною верховною особою, яка висловлює волю всіх. При об’єднанні в державу люди поступаються частиною своєї свободи на користь цієї інституції заради узгодження потреб та інтересів учасників такого об’єднання. Відповідно до цих уявлень, держава є надзвичайно потужним надлюдським і надсуспільним утворенням, могутнім чудовиськом, яке має абсолютну владу над кожною окремою людиною. І оскільки суспільна угода укладається не між державою та суспільством, а окремо кожною людиною між собою, то ніякого контролю над державною владою бути не повинно.

Проте таке негуманне та дещо тоталітарне трактування феномена держави не могло задовольнити просвічену та політично активну людину того часу. Ідеологічне виправдання свавілля правителя та його чиновників не знаходило підтримки серед широких верств населення, яке почало втручатися в процеси державного управління. Це змушувало віднайти інші ідеологічні підстави функціонування інституції держави. Тому дослідження Т. Гоббса не стали унікальними навіть для його країни.

У 1690 р. інший видатний англійський філософ Дж. Локк (1632 – 1704 рр.) написав “Два трактати про управління”. Цьому творові притаманна ще антична тенденція ототожнення інституції держави з явищем управління. І хоча в тексті практично не зустрічається навіть самого слова “держава” (вживалося переважно слово “влада” чи словосполучення “політична влада”), Локк зміг викласти свої уявлення про характер природи цієї інституції: “... політичною владою я вважаю право створювати закони, які передбачають смертну кару та, відповідно, менш суворі міри покарання для регулювання та збереження власності, та застосовувати силу спільноти (*community*) для виконання цих законів та для захисту держави від нападу ззовні – і все це виключно заради суспільного блага” [4, с. 6]. Як видно, Локк вбачав ознакою держави наявність законодавства (причому, індикатором держави він сприймає право страчувати порушників). У той же час автор визначив у загальних рисах головну функцію держави – організація суспільства для його ж блага. На думу Локка, держава досягає це шляхом регламентації його діяльності (законодавство), нагляду за

дотриманням цих правил (“збереження власності”) та захисту від інших держав.

Крім того, Дж. Локк опосередковано висловив свої погляди на утворення держави. Описуючи виникнення явища публічного управління, він зазначив: “... природні батьки родин шляхом непомітної зміни робилися також і політичними монархами ...” [4, с. 45]. Таким чином, Локк приєднався до античної традиції виводити родовід держави з родини.

Дослідник доволі оригінально висловився щодо мети існування держави: “... великою та головною метою об’єднання людей у держави та передачі ними себе під владу уряду є збереження їх власності” [4, с. 72]. Тобто, на відміну від практично всіх своїх попередників у дослідженні цього питання, метою існування держави він вважав зовсім не якесь абстрактне спільне щастя чи загальну безпеку, а цілком конкретні суто майнові моменти. Важко зрозуміти причини таких поглядів, коли майно ставиться вище за життя, оскільки ці рядки були написані невдовзі після Англійської буржуазної революції XVII ст., буремним подіям якої сам Локк був свідком.

Таким чином, Дж. Локк вважав державу добровільним об’єднанням людей задля забезпечення їх життя та діяльності, а головним чином – для забезпечення збереження майна. Відповідно до цього, при об’єднанні в державу люди не втрачають свою свободу, а отримують нові можливості завдяки узгодженню своєї діяльності. У своїх поглядах Локк зберіг і фактично відновив багато ще античних уявлень про державу. У той же час він першим зазначив право на страту як монопольний привілей цієї інституції.

Проте обидві ці теорії – держава як домінуючий монстр, який пригнічує свободу та ініціативу, і держава як добровільне об’єднання, що збільшує можливості, – не давали відповідей на велику кількість питань суспільно-політичного життя, що постали в той час. Давно минули античні часи, коли держава була єдиною формою організації суспільства. Тисячоліття намагань церкви домінувати в суспільному житті призвело тільки до втрати державою монополії в цій сфері. Тогочасний бурхливий розвиток місцевого самоврядування як інституції, схожої на державу за функціями, але відмінної за природою, продемонстрував можливість існування різних форм організації суспільства. А виникнення політичних партій узагалі остаточно засвідчило спроможність суспільства до самоорганізації. За цих умов постало питання про первинність і пріоритетність держави та суспільства, яке вимагало якнайшвидшого вирішення.

У XVII-XVIII ст. в європейській суспільно-політичній думці почала зароджуватися ідея про пріоритет суспільства над державою. Прибічниками цієї ідеї була плеяда видатних мислителів: ідеолог “зрівняльників” (левелерів) Дж. Лільберн (1614 – 1657 рр.), єврейський мислитель Барух з нідерландського міста Еспіноза (1632 – 1677 рр.), більш відомий під латиномовною вимовою свого імені Бенедикт Спіноза, німецький філософ Готфрід Лейбніц (1646 – 1716 рр.), український теософ Теофан Прокопович (1681 – 1736 рр.) та навіть засновник німецької класичної філософії Імануїл Кант (1724 – 1804 рр.). Усі вони вважали, що держава виникла пізніше суспільства та є похідною і залежною від нього інституцією. Ці суспільно-політичні інтуїції потребували чіткого оформлення, якого вони набули за межами впливу інтелектуального авторитету англійських мислителів – у Франції.

У 1762 р. було опубліковано твір великого французького філософа-енциклопедиста Ж.-Ж. Руссо (1712 – 1778 рр.) “Про суспільний договір, або принципи політичного права”. Цей великий трактат багато в чому заклав концептуальні основи всієї майбутньої політико-правової думки. З притаманною французам легкістю та вишуканістю (цілком адекватними тогочасному стилю в мистецтві – бароко) автор виклав свої уявлення про феномен інституції держави.

Ж.-Ж. Руссо чітко визначив, що держава є формою організації суспільства, створеною в результаті своерідної угоди між усіма окремими членами цього об’єднання – “суспільного договору”. Відповідно до цього, держава є лише похідною від суспільного життя інституцією з виключно обслуговуючими функціями. Цим було остаточно сформовано повноцінну теорію суспільного договору.

Ж.-Ж. Руссо досить своерідно спробував остаточно визначитися щодо термінології держави. Він об’єднав у єдину складну систему всі терміни, які на той час використовувалися для позначення держави та різних форм самої цієї інституції та її діяльності: “... Ця суспільна особа, складена об’єднанням усіх інших осіб, отримала в попередні часи назву суспільної громади, а тепер зветься республікою чи політичним тілом, яке зветься своїми членами країною, коли воно пасивне, та сувереном, коли воно активне, державою – при зіставленні її з нею подібними” [1, с. 569]. Таким чином, Руссо, наслідуючи Цицерона, використав для позначення інституції держави термін “республіка”, але розумів під цим максимально широкий спектр явищ, які всі зводилися до феномена держави.

Дійсною заслугою Ж.-Ж. Руссо є виявлення універсального характеру інституції держави. До нього сутність держави намагалися визначити в тісному взаємозв’язку із конкретним типом державного ладу. Та тільки цей філософ помітив, що джерелом влади в будь-якій державі є народ (точніше, його згода підпорядковуватися): “Я зву республікою всяку державу, яка керована законами, яка б не була форма правління, тому що тільки в цьому випадку керує суспільний інтерес і суспільна справа має яке-небудь значення. Будь-який законний уряд є урядом республіканським” [1, с. 571]. Таким чином, уперше в історії теорії державного управління було визначено виключно демократичний характер інституції держави незалежно від конкретного типу державного ладу. Через більш ніж два століття відомий американський політолог М. Уоллерстайн стверджував, що цим самим Руссо заклав підвалини теорії ідентитарності – ідеї про ідентичність (тотожність) між правителями та керованими [5, с. 182].

Таким чином, Ж.-Ж. Руссо остаточно сформулював теорію суспільного договору, головні ідеї якої існували ще за античних часів. Проте разом із тим філософ виклав термінологічну різноманітність феномена держави. Крім того, він надзвичайно влучно відзначив абсолютний демократизм цієї інституції. Усі ці досягнення привели до поживлення подальших досліджень явища держави.

У 1773 р. німецький аристократ на державній службі у французького короля П. Генріх барон фон Гольбах написав трактат “Природна політика, або Бесіди щодо справжніх принципів правління”. Ця робота була своерідним енциклопедичним довідником, в якому з позицій тогочасної філософії, політології та права були чітко розписані найдрібніші аспекти державного управління. У цьому творі автор з

німецькою педантичністю та уважністю до деталей виклав тогочасний стан суспільно-політичної думки Франції в питанні дослідження феномена держави.

П. Гольбах поділяв розповсюджене в той час ототожнення держави з публічним управлінням. Це відобразилося вже в самій назві його твору, де терміни “політика” та “управління” з’єднані сполучником “або”. Проте таке ототожнення дозволило авторові розглянути достатньо широкий спектр явищ та визначити сутність доволі складних процесів. У той же час, таке ототожнення вносить деяку плутанину до пізнішого сприйняття його теоретичних надбань. Так, у радянських виданнях творів Гольбаха слово “gouvernement” перекладено як “уряд”. Але при цьому не було взято до уваги інше значення цього слова – “правління”. Це призвело до певного ігнорування всього спектру думок, які автор заклав до свого тексту. Унаслідок цього досі залишається непомітним той факт, що Гольбах фактично виклав тогочасний стан теорії держави, хоча сам цей термін використав вкрай неінтенсивно. Усе це дає достатні підстави вважати, що в цьому творі в більшості випадків і під словом “суспільство” Гольбах мав на увазі саме державу.

Уже в першій “Бесіді”, яка зветься “Про суспільство”, в XXXV параграфі “Про завдання управління” Гольбах спробував визначити сутність і механізм виникнення інституції держави: “При об’єднанні в суспільство, люди погоджуються поставити себе в залежність від потужної волі влади, яка є представницею їх спільної волі, щоб досягти більшого спокою та щастя, мирно та спокійно насолоджуватися плодами своєї праці та, нарешті, огородити себе від недоліків всередині свого суспільства та від нападів ззовні” [2, с.127]. Таким чином, Гольбах прилучив досягнення англійських мислителів XVII ст. до французької суспільно-політичної думки.

У третьому параграфі “Визначення поняття “уряд/управління”” другої бесіди (“Про уряд/управління”) Гольбах спробував розтлумачити поняття управління. При цьому він фактично виклав тогочасне трактування поняття “держава”: “Уряд є владою, заснованою суспільною волею для того, щоб регулювати дії всіх членів суспільства та зобов’язувати їх сприяти здійсненню поставленої нею мети. Цією метою є безпека, щастя та збереження як суспільства в цілому, так і всіх його частин” [2, с.132]. Таким чином, Гольбах поділяв переконання більшості своїх попередників щодо завдання держави, яке полягало в убезпеченні суспільства та окремих його членів.

Отже, у своєму творі Гольбах систематизував та виклав теоретичні уявлення про інституцію держави, притаманні всій європейській суспільно-політичній думці XVII-XVIII ст. Після англійського мислителя він вважав державу надсуспільною організацією, внаслідок утворення якої виникали певні обмеження індивідуальної свободи. Проте він затвердив тенденцію у сприйнятті головної мети існування держави як загального блага всіх, що вела свій початок ще з часів Античності. А вдала систематизація та ретельна деталізація всіх найдрібніших деталей дозволяє сприймати його твір як своєрідний підручник з державного управління того часу.

Таким чином, упродовж XVII-XVIII ст. в Європі відбувалися інтенсивні дослідницькі процеси феномена держави. Досягнення попередніх дослідників, вдосконалені завдяки успіхам в методології, були розвинуті в теорії якісно вищого рівня. При цьому стали формуватися окремі національні школи державознавства.

У XVII ст. англійські суспільствознавці, Гоббс та Локк, відкрили феномен

відокремленості інституції держави від суспільства. І хоча обидва філософи зробили протилежні висновки щодо характеру цієї інституції, але вони змогли достатньо точно описати досліджуване явище та сформулювати власне бачення щодо визначення головної мети існування та функцій держави.

У XVIII ст. дослідження феномена держави продовжили французькі суспільствознавці. На основі вже сформованого уявлення про сутність цієї інституції Руссо остаточно визначив механізм формування держави у вигляді суспільного договору. Після цього Гольбах спробував точно визначити головну мету існування держави, її функції та особливості функціонування.

Унаслідок усього цього остаточно сформувалася теорія суспільного договору, яка до сьогодні залишається найбільш узгодженою концепцією держави. Такі досягнення уможливили подальший розвиток досліджень цієї інституції в напрямку визначення законів її організації та функціонування.

Література:

1. Антология мировой философии : в 4 т. – М. : Мысль, 1970. – С. 338.
Т. 2 : Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения.
2. Гольбах П. А. Избранные произведения : в 2-х т. / П. А. Гольбах. – М. : Соцэкгиз, 1963. – Т. 2. – С. 127.
3. История философии в кратком изложении / под ред. Е. С. Дыха. – М. : Мысль, 1991. – 590 с.
4. Локк Д. Избранные философские произведения : в 2-х т. / Д. Локк. – М. : Соцэкгиз, 1960. – Т. 2. – С. 6.
5. Политология : [хрестоматия] / под ред. В. А. Волкова. – СПб. : СЗАГС, 2001. – С. 182.
6. Себайн Д. Г. Історія політичної думки / Д. Г. Себайн, Т. Л. Торсон. – К. : Основи, 1997. – 838 с.

Надійшла до редколегії 30.09.2009 р.